
This is a Kazakh translation of an Accepted Manuscript published in The Review of Faith & International Affairs. The paper was translated by permission of the Institute for Global Engagement (IGE) for noncommercial use as an educational resource. The English language version of record was published as: W. Christopher Stewart, Chris Seiple, and Dennis R. Hoover, "Toward a Global Covenant of Peaceable Neighborhood: Introducing the Philosophy of Covenantal Pluralism," The Review of Faith & International Affairs, Vol. 18, No. 4 (Winter 2020): 1-17, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15570274.2020.1835029>. (Copyright © IGE 2020).

МЕЙІРІМДІ КӨРШІЛІКТИҢ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК КЕЛІСІМІН ОРНАТУ ЖОЛЫНДА: КЕЛІСІМ ПЛЮРАЛИЗМІ ФИЛОСОФИЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Кристофер Стюарт, Крис Сайпл және Деннис Р. Хувер

Біздің айналамыздағы сақимдермен (жергілікті басшылармен) және жергілікті тұрғындармен бейбіт көршілік туралы келісім жасап және осы жерді бақытсыздық шағымда Құдайдың мейірімді рақымының белгісі ретінде таңдадым, ар-ұжданының айтқанын орындай алмайтындықтан қиналып жүрген адамдарға осы жерді пана ретінде қызмет етуін тіледім.

- Роджер Уильямс, 1636 ж¹

Біздің әлем барған сайын зорлық-зомбылық экстремизмі, діни және этникалық ұлтшылдық, мәдени поляризация мәселелерімен, сонымен қатар азшылық топтарды суреттейтін «күнәлі ешкілер» және басқа да жікке бөлетін тенденцияларына тап болып отыр. Pew Research Center зерттеу орталығының (2018) мәліметтері бойынша, қазіргі кезде әлем халқының 83%-ы үкіметтің дінге қатысты жоғары деңгейде шектеулер орнатқан және/немесе дінмен байланысты жоғары әлеуметтік дұшпандықтар жағдайында өмір сүреді. Pew сонымен қатар әлемдегі үкіметтердің 11%-ы «белгілі бір діни топтың мүшелеріне қарсы ұлтшылдық риториканы» қолданады деп хабарлайды. Осы сандарды ескере отырып, қазіргі таңда әлемде Екінші дүниежүзілік соғыстан бергі уақытта елден кеткен қашқындардың ең көп болуы таңқаларлық жайт емес. Оңшыл мәдени популизм, солшыл секуляристік экстремизм, иммигранттарға қарсы дұшпандық, сонымен қатар діни және идеологиялық трайбализм әлемнің көптеген елдерінде өршіп келеді. Freedom House либералды демократияның өзі азайып бара жатқанын ескертеді. Олардың жыл сайынғы үрдістерді қадағалауына сәйкес, 2019 жыл әлемдік бостандықтың құлдырауына 14-ші жыл болғанын атап көрсетеді (Рерусси, 2020).

Резюме: Терең діни/дүниетанымдық айырмашылықтар жағдайында бейбіт пен сындарлы қатар өмір сүрудің ғаламдық міндеті «төзімділік» туралы плакат ұрандарының көмегімен шешілмейді. Бұл эссе соңғы бірнеше жылда Templeton Religion Trust қайырымдылық қорында дайындалып, келісім плюрализмі деп аталатын кеңірек көзқарасты қамтитын кіріспе шолуы болып табылады.

Келісім плюрализм философиясы – бұл тұрақты, құқықтық теңдікке және тату көршілік ынтымақтастыққа баса назар аударатын, қарым-қатынастарға негізделген және

релятивистік емес азаматтық парадигмасы. Ол тең құқықтар мен міндеттермен сипатталатын конституциялық тәртіпке ғана емес, сонымен қатар өзара құрмет пен қорғаудың қатынастарымен сипатталатын өзара әрекеттестік мәдениетіне шақырады.

Түйінді сөздер: плюрализм, релятивизм, келісім, қатысу, діни бостандық, діни сауаттылық, төзімділік.

Бұл проблемалардың негізінде терең әртүрліліктің тұрақты және сөзсіз фактісі жатыр. Мұндай әртүрлілікте «төзімділік» асыл да аса қажет – мүмкіндігінше. Бірақ жалғыз толеранттылықтың өзі күрделі мәселелерді шешуге жеткіліксіз екендігі күннен-күнге айқын бола бастады. Осындай сипаттағы және ауқымдағы проблемалардың барлығын «бірге өмір сүруге» және «әртүрлілікті дәріптеуге» шақыратын қарапайым да шынайы үндеумен жеңе алмайтыны айғақ. Бізге қарапайым плюрализмнен гөрі едәуір зор ұғымның қажет болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, бізге алуан түрлілік мәселелерін толеранттылыққа шақыратын плакаттарымен жасырып қана қоймай, одан да зор қызмет атқаратын, терең айырмашылықтарға толы әлемде нормативтік плюрализм философиясы қажет.²

Бұл мақалада біз соңғы бірнеше жыл ішінде Templeton Religion Trust қайырымдылық қорында дайындалып жасалған плюрализмге, яғни, Келісім плюрализмі (Стюарт, 2018; Сайпл, 2018а; Сайпл, 2018b) деп аталатын кеңірек көзқарасты қамтитын плюрализмге кіріспе шолу береміз³. Келісім плюрализм философиясы бейбіт қатар өмір сүруге деген қарабайыр үндеулердің шеңберінен шығып, керісінше, біздің терең айырмашылықтарымыздың аясында берік, қарым-қатынасқа негізделген және релятивистік емес бірге, бейбіт және өнімді өмір сүрудің парадигмасына негізделеді. Келісім плюрализмі құқықтық теңдікке және тату көршілік ынтымақтастыққа баса назар аударатын азаматтық туралы тұтас көзқарас ұсынады. Ол үшін тең құқықтар мен міндеттермен сипатталатын конституциялық тәртіп де, өзара құрмет пен қорғауға негізделген қатынастармен сипатталатын өзара іс-қимыл мәдениеті де қажет.

Плюрализмнің көздеп отырған бұл мақсаты сөзсіз өршіл. Келісім плюрализм парадигмасы істеп тұрған және өзара күшейтетін құқықтық құрылымдар мен әлеуметтік нормалардың көмегімен жүзеге асқан мінсіз деңгейге жеткенін көрсетеді. Алайда, біз келісім плюрализмі жай ғана теориялық абстракция немесе утопиялық алыпсатарлық емес деп нық айтамыз. Бұл нақты жағдайлар мен діни ілімдермен байланысы жоқ жанама тарихи тәсіл болатындай саяси философтың қиялы емес. Қайта, біз ұсынып отырған плюрализмнің келісім парадигмасы – бұл көптеген әлемдік діни/идеологиялық дәстүрлерде өзектілігі, тартымдылығы мен прецеденттері бар шынайы әлеуметтік-саяси ұмтылыс.

Сондықтан, бұдан әрі қарай біз келісім плюрализмінің ресми теориясынан емес (қаншалықты маңызды болса да), қайта, құндылықтардың қысқаша, тәжірибелік және тарихи суреттеуінен бастаймыз. Біз мұны Роджер Уильямстың (1603-1683) мысалында

2

3

жасаймыз, бұл пуритан Массачусетстен қуылған, сірә, ең маңызды нонконформист. Уильямс тұрақты плюрализм, ар-ождан бостандығы және мәдениетаралық сыйластық принциптері негізінде Род-Айлендті құрған болатын. Ол бұл принциптерді өзінің христиандық сеніміне сүйене отырып қорғады, соның арқасында – оны тек басқа христиандарға ғана емес, ыбырайымдық діни дәстүрлерге жататындарға ғана емес, сонымен қатар байырғы американдықтардың діни дәстүрлеріне жататындарға да қолданды. 17-ғасырдағы Род-Айленд тәжірибесі, әрине, мұндай қағидаттардың керемет көрінісі болған жоқ, дегенмен, бұл азаматтық тәртіптің маңызды да өнегелі мысалы болып табылады (оның алғашқы формасында болса да), түбегейлі әртүрлі діни/дүниетанымдық келешегі бар адамдар өз діни дәстүрлерімен (дұрыс іс-әрекеттер) және олардың тұрақтылыққа деген жалпы қажеттіліктерімен (жеке мүдделерінен шыққан әрекеттер) сындарлы және бір ұжымдай біртұтас жүйе ретінде өмір сүре алатын орынға айналуға ұмтылады.

Осы кіріспе иллюстрациядан кейін біз Templeton Religion Trust қайырымдылық қорының «Келісім плюрализмі» бастамасының негізін қалайтын келісім плюрализм тұжырымдамасын егжей-тегжейлі қарастырамыз. Біріншіден, біз «плюрализмге» жақындаудың қиыншылықтарын қарапайым релятивистік толеранттылықпен, жеңіл экуменизммен немесе эклектикалық синкретизммен синоним болғандай қарастырамыз. Екіншіден, біз «Қырғи-қабақ соғыс» аяқталғаннан кейін ғаламдық қоғамдық өмірдегі діннің қайта жандану маңыздылығы қалайша плюрализм теорияларының таралуына түрткі болғанына қысқаша шолу береміз. Үшіншіден, біз «келісілген» модификатордың нақты нені білдіретінін (және нені білдірілмейтінін) және келісім плюрализмді қандай негізгі шарттар қамтамасыз ететініне егжей-тегжейлі тоқталатын боламыз. Біз келісім плюралистік көріністің ғаламдық қолданысына және бейімделуіне қарап қорытынды жасаймыз.

Ең гүлденіп жатқан азаматтық штат: Роджер Уильямстың мысалы және «Бейбіт көршілестік туралы келісім».

Американдық мифологияда пуритандықтар діни бостандық үшін Атлант мұхитын кешіп өтті, бірақ олар негізінде барлығына діни бостандық режимінде өмір сүргісі келмеді (Голландия оларға сондай орта ұсынған болатын). Шынында да, Джон Уинтроптың «азаматтық және шіркеулік тәртіпті басқару формасындағы бейбіт тұруға және отбасылық өмір құруға болатын жер» іздейтіні туралы өте айқын болды (Gaustad, 1999, 23). Массачусетс шіркеуінің бір діни қызметкері айтқандай, колония «теократияға мүмкіндігінше, Израильдің даңқы қандай болған болса, соған тырысады» (Барриден алынған үзінді, 2012, 169). Массачусетс теократияны ілгерілетуде салыстырмалы түрде жұмсақ болған шығар. Бірақ бұл тыйым салынған баптистерге, дарға асылған квакерлерге және пуритандардың қадағалауымен өлімге кесілген «мыстандарға» жұмсақ емес еді.

Уильямс көптеген тұстарда билік құрып отырған саяси теологияға қайшы келді. Ол, басқасын қосқанда, Массачусетс шіркеуі Англия шіркеуінен бөлініп шығуын, шіркеу мен үкімет шенеуніктері Құдайға ант бермеу керектігін, Англия королінің байырғы америкалықтардың жерін беруге құқығы жоқтығын және салық ақшасы шіркеу қызметкерлеріне берілмеуін керектігін алға тартты. Бәрінен бұрын, Уильямс ар-ождан

бостандығына сенді және діннің де, мемлекеттің де әл-ауқаты түптеп келгенде осы бостандыққа байланысты екенін айтты.⁴

1636 жылға қарай нонконформист Уильямс Бостон қалалық үкіметін әбден мазасыздандырғандықтан, олар оны Англияға жер аударуға шешім қабылдады. Уильямс қашып құтылып, ақырында өзінің үндіс достарының арасында Наррагансетт шығанағының бас жағына қоныстанды, сол жерде оларға өзі тұрған жері үшін төледі. Ол бұл жерді Көрегендік деп атады, өйткені «ол сахемдермен [көсемдерімен] және жергілікті тұрғындармен бейбіт көршілік туралы келісім жасасты» және «менің бақытсыз шағымда Құдайдың мейірімді көрегендік сезімін» басынан кешіріпті⁵. Уильямс жаңа колония «ар-ұжданының айтқанын орындай алмайтындығынан зардап шегетін адамдарға баспана бере алады» деп үміттенді (Барриден алынған үзінді, 2012, 220).

Оның моделі 17 ғасырдың мәнмәтін таңқаларлықтай қамтып қана қоймай, сонымен бірге оның өзінің колониясының шеңберінен шығатынын ойлағанындай кең де болды. Ол былай деп жазды: «Құдайдың еркі мен өсиеті осындай деп (Оның Ұлы Ием Иса келген кезден бастап) ең пұтқа табынушылық, еврей, түркі немесе мәсіхшілерге қарсы ілімдер мен ғибадат ету барлық ұлттардың барлық адамдарына және барлық елдерде рұқсат берілуін атап өтті» (Роулиден алынған үзінді, 2017, 69). Бірақ сонымен қатар ол анархист емес еді. Ол мемлекеттің тұрақтылығы мен қауіпсіздігінің қажеттілігін түсініп, қолайлы жағдайда бостандық пен қауіпсіздік қоян-қолтық жұмыс істей алатынын түсінді. Уильямс оны 1655 жылы қаңтарда Провиденс қаласына жазған хатында қорытындылады:

Папистер, протестанттар, еврейлер мен түріктер де бір кемеге көтерілетін кейде кездері болады. Осыған сүйене отырып, мен бұрын-соңды сұраған барлық ар-ождан бостандығы екі нәрсеге негізделгенін растаймын – бірде-бір папист, протестант, еврейлік немесе түрік адамды мінәжат етуге немесе ғибадат етуге кемеге келуге мәжбүрленбеуі тиіс, екіншіден, ешкімге де өздерінің ұстанып жүрген дұғаларына немесе ғибадаттарына шектеу қойылмауы керек. Мен сондай-ақ, бұл еркіндікке қарамастан, кеме капитаны кемеңіз бағытын басқаруы керек, ал, сонымен қатар матростар мен жолаушылар арасында әділеттілік, бейбітшілік пен байсалдылықты сақтау мен қолдануды бұйыруы керек екенін ешқашан теріске шығарған емеспін. (Дэвистен алынған үзінді, 2008, 278)

Басқаша айтқанда, саяси билікке ие адамдар азаматтарға оларға қалай сенуге болатынын айтуға құқылы емес (оны Уильямс «жанды зорлау» деп айыптады), тіпті егер азаматтарға өздері таңдап отырған сенімге жауапкершілікпен сену және өмір сүру құқығын жүзеге асыру талабы қойылса да. Ол мәжбүрлі түрде ғибадат ету «Құдайдың мұрнына жағымсыз» деп санайды (Major John Mason хатынан, 22 маусым 1670 ж., Барриден үзінді келтірілген, 2012, 336) және сөзсіз азаматтық тәртіпсіздіктерге әкеліп соғады, ал ар-ождан бостандығы шынайы азаматтық ынтымақтастыққа және адалдыққа апарады... Тиісінше, 1663 жылғы Род-Айлендтің Жарғысында колония «мейлінше гүлденген азаматтық мемлекет ... діннің толық еркіндігі болған шақта төтеп бере алатындығын және оны ең

жақсы деңгейде ұстап тұра алатындығын көрсету үшін тірі эксперимент жүргізеді» деп сенімді түрде айтқан (Seiple и Hoover , 2004, vii қараңыз)⁶.

Уильямстың саяси плюралист болмағанын ескеру маңызды, өйткені ол өзінің діни нанымына пуритандық теократтарға қарағанда азырақ сенімділікпен қарады. Оның діни наным-сенімдері мен саяси түйсіктері оның Киелі Кітапты түсінуімен терең тамырлас еді. Уильямсты зерттеген Джон Барри (2012, 225) «[Уильямстың] кез-келген хатында Құдай туралы айтылмайтын бірде-бір абзац жоқ» деп атап өтті. Сенім, Құдайды аңсау және Киелі жазбаларды білу оның еңбектерінде терең тамыр жайған. ... «Оның өмірі Құдайды іздеуде болды; бұл ізденіс оның қалай ойлағанын, қалай жазғанын және күн сайын не істейтінін анықтады». Тарихшы Мэттью Роули (Matthew Rowley, 2017, 68) сол сияқты Уильямстың жиналған шығармаларының алты томында және екі томдық корреспонденциясында «Киелі жазбалардан немесе теологиядан алынған цитатасыз, анықтамасыз немесе қорытындысыз абзацты сирек кездестіруге болады» деп атап өтеді.

Шындығында, Уильямс пуритандардың көптеген теологиялық доктриналарымен ортақтасты (Davis, 2008), бірақ діни плюрализм мен саяси тәртіп туралы мүлдем басқа тұжырымдар жасады. Мирослав Вольф (Miroslav Volf, 2015, 151–152) қорытындылай келе, Уильямс та, Джон Уинтроп та «діни эксклюзивизмді ұстанды. Діни эксклюзивизмнің өзі Уинтропты саяси эксклюзивтілікпен, ал Уильямсты саяси плюрализммен байланыстырды». Уильямстың бір уақытта теологиялық тұрғыдан діни эксклюзивист те, қоғамдық-саяси тұрғыдан плюралист те болғандығын үш мысал суреттейді.

Бірінші мысал – Уильямстың байырғы американдықтарға деген ұстанымы және қарым-қатынасы. Бір жағынан, Уильямс мәсіхші ізгі хабарының ақиқатына және ізгі хабарды таратуға – белсенді түрде өз дініне айналдыру міндеті мен борышына нық сенді. Бірақ, екінші жағынан, ол «Ұлы Тапсырма» туралы өзінің көзқарасын байырғы американдықтарға деген жалпыланған құрметсіздік позициясына айналдырған жоқ. Уильямс «табиғат европалықтар мен американдықтарды қанына, туылуына, денесіне және т.б. бөлмейді, Құдай, бүкіл адамзатты бір қаннан жаратқан» деген тұжырымды ұстанды (Gaustad, 1999, 28). Ол сондай-ақ жергілікті американдықтардың тілін үйреніп алмайынша оларға өзінің сенімімен бөлісуден бас тартты. Барри (Barry, 2012, 157) Уильямстың «христиан дінінің мағынасын толық түсінбейінше біреудің мәсіхші бола алмайтындығын, және Мәсіх туралы ілімін түсіндіру үшін үндістердің тілдерін білуі жеткілікті деңгейде болмайынша оларды өз дініне айналдыру әрекетінен аулақ болғанын есептегенін» түсіндіреді.

Екінші мысал – Уильямстың квакерлерге деген көзқарасы мен саясаты. Теологиялық тұрғыдан Уильямс квакерлерге қатысты мәселеде басқа пуритандықтардың жағында болды, яғни оларды жек көрді (Barry, 2012). Ол квакерлер «Мәсіх Исаны емес, өздерін уағыздайды» және олардың ілімдері жексұрындық деп есептеді (Gaustad, 1999, 183). Алайда, Уильямс бұл күрделі теологиялық айырмашылықтардың квакерлерді саяси қудалауға ұласуына ешқашан жол берген жоқ. Массачусетске қарағанда, квакерлер Род-Айлендте қолдауға ие болды. Ол сондай-ақ квакерлермен құрмет білдіріп пікір таласты.

Мысалы, оның квакерлердің теологиялық ұстанымы туралы жазған шығармасымен соңғылар дауласпады (Barry, 2012).

Үшінші мысал – Уильямстың ар-ождан бостандығына деген адалдығы, кейбір жағдайларда тіпті терең тамыр жайған патриархалдық нормалардан асып түсуге соншалықты мықты болғанын көрсететін эпизод. 1636 жылы Род-Айленд құрылғаннан кейін екі жыл өткен соң, Роджер мен Мэри Уильямстың көршілері Ешуа мен Джейн Верин Уильямс үйіндегі шіркеуге баруды тоқтатты. Джейн келгісі келді, бірақ Джошуа оған тыйым салды. Бұл Род-Айлендтің бәрі келіскен негізгі қағидаттары бойынша қоғам назарын аударатын мәселе болды. Ақыр соңында қоғамдастық негіз қалаушы принциптерді сақтау қажеттілігі туралы келісімге келді; Джейн Верин шіркеуге баруды жалғастырды – күйеусіз немесе оның келісімінсіз (Эберле, 2004).

Әрине, Уильямс туралы одан да көп ауыз толтырып айтуға болар еді, бірақ жоғарыда келтірілген мысалдар Уильямстың ар-ождан бостандығы және «бейбіт көршілік» туралы идеялары біз бүгінде келісім плюрализмі деп атайтын философияның белгісі болғанын түсіну үшін жеткілікті болуы керек. Біз тіпті бұдан бетер молынан қосып, Уильямстың көрегендігі «айрықша» деп айта аламыз. Алайда, «айрықша» дегенде біз көбінесе «американдық ерекшелік» риторикасының құрамдас бөлігі болып табылатын жеңімпаз мағыналардың ешқайсысын білдірмейміз (Hoover, 2014). Біздің ойымызша, Уильямстың келісім плюрализмінің нұсқасы 17-ші ғасырдан ерекше «американдық» нәрсені бейнелегендіктен емес, парадигманың бірден-бір алғашқы тұжырымдалуы болғандықтан ерекше болды. Бүкіл әлемде және әртүрлі мәдени контексттерде өзекті және іс жүзінде іске асыруға тұжырымдама болып қала береді.

Уильямс, өкінішке орай, американдық саяси мәдениеті мен институттарының қазіргі жағдайына қарағанда, Америка Құрама Штаттарының «едәуір айрықша одаққа» үлкен қиындықпен ұмтылғалы жатқан жолын ашып берген. Мысалы, Рев зерттеу орталығының дінге қатысты шектеулердің екі жаһандық индексін қарастырайық, бірі үкіметтің дінге қатысты шектеулерді өлшесе, ал екіншісі – дінмен байланысты әлеуметтік дұшпандықты өлшейді (Рев, 2018). Осы индекстердің ешқайсысында Құрама Штаттар «төмен» деп бағаланбайды. Керісінше, Америка Құрама Штаттары бірнеше басқа батыстық либералды демократиямен бірге осы топтың ортасында тұр. Дүниежүзілік Оңтүстіктің кез-келген аймағында діни шектеулер мен әлеуметтік дұшпандықтардың АҚШ-пен бірдей немесе төмен деңгейдегі батыстық емес елдері көп. Бұдан шығатын қорытынды: барлық елдер географиясына немесе ЖІӨ-ге (ВВП) қарамастан, проблемаларды шешу жолын таңдау және діни/дүниетанымдық әртүрлілікке байланысты мүмкіндіктерді пайдалану қажеттілігіне үнемі тап болады.

Сонымен қатар, келісім плюрализм жолы міндетті түрде «жаңа» немесе белгісіз болып табылмайды. Шынында да, бүкіл әлемде әртүрлі мәдениеттер мен тарихи тәжірибелерге енген көптеген бағдарлар болуы мүмкін. Мысалы, Үндістан тарихынан әйгілі мысал – діни әртүрлілікке қайырымдылықпен қараған Мұғалдер императоры Акбар (1542–1605 жж.). А.Л. Башам (A.L. Basham, 1954, 482) дәлел келтіргеніндей,

[Акбар] империя тек толеранттылық негізінде өмір сүре алатынын анық түсінді. Барлық діни тексерулер мен шектеулер алынып тасталды, оның ішінде сенбейтіндерге жек көретін жеке бас сауалнама салығы. Раджпут княздары мен басқа

индустар исламды қабылдамай-ақ жоғары мемлекеттік лауазымдарға ие болды.... Егер Үндістанның ұлы мұсылман билеушісінің саясатын оның ізбасарлары жалғастырған болса, онда оның тарихы мүлде басқаша болуы мүмкін еді.

Әрине, плюрализмнің алғышарттарын Үндістанның соңғы тарихында, оның ішінде 1949 жылғы Үндістанның конституциясында⁷ да кездестіруге болады – бірақ, өкінішке орай, олар Үндістанның діни зорлық-зомбылық пен діни ұлтшылдықтың қазіргі заманғы қиындықтарының көлеңкесінде қалады.

КЕЛІСІМ ПЛЮРАЛИЗМ ЖОЛЫ МІНДЕТТІ ТҮРДЕ «ЖАҢА» НЕМЕСЕ ӘБДЕН ЗЕРТТЕЛМЕГЕН ЕМЕС

Қарапайым сөзбен айтқанда, келісім плюрализміне деген шақыруға жауап беру, кейбір контексте ашуға қарағанда қайта табу мәселесі болуы мүмкін; немесе революция емес, қайта жаңғыру. Алайда, бұған қарамастан, келісім плюрализм жолы белгілі бір дайындықты қажет етеді. Ең алдымен, келісім плюрализмі белгілі бір қалың теріні – яғни келіспеушілік пен айырмашылыққа қатысты қарапайым «төзімділіктен» асып түсетін жайлылық деңгейін қажет етеді.

Неліктен төзімділік жеткіліксіз

Біздің әрдайым өсіп келе жатқан сан алуандық қарқынды жаһандану әлемінде өркениеттіліктің жалпы нормасы ретінде «төзімділік» қажет екені сөзсіз. Сонымен қатар, толеранттылықты қорғауға арналған маңызды халықаралық құжаттар бар, мысалы БҰҰ-ның төзімсіздік пен дінге немесе сенімге негізделген дискриминацияның барлық түрлерін жою туралы декларациясы. Алайда терең әртүрлілік жағдайында жақсы өмір сүру үшін толеранттылықтың өзі жеткіліксіз. Шынында да, «толеранттылықтың» минималистік және сын көзбен қарамайтын нұсқалары шынайы-түпнұсқалық және тұрақты плюрализмге қайшы келуі мүмкін. Бұл проблемалардың үш қыры бар.

Біріншіден, «төзімділікті» қамтамасыз ететін императивті құру – артықшылықтар мен тіпті кешірімділікті беруді білдіруі мүмкін. Ешкім де өзіне жай ғана «төзімділік» танытқанын қаламайды, оның қатысуы белгілі бір қоғамдық-саяси жүйеде ықылассыз және қаламай қабылданған сияқты болып көрінеді. Біз сәт түсісімен-ақ құтыламыз деп үміттенетін нәрселерге «шыдаймыз», мысалы, бел немесе тіс ауруы. Оның орнына, барлық адамдар өздерінің тең дәрежеде жүргендерін және олардың жалпыға бірдей адамдық қадір-қасиеттері құрметтелгенін сезгісі келеді. Сонымен қатар, әлеуметтік өркендеу үшін бұндай эмпатиялық теңдіктің, әсіресе демократия жағдайында маңызы зор. Джордж Вашингтон 1790 жылдың 18 тамызында Род-Айленд штатындағы Нью-порттағы еврей қауымына жазған белгілі хатында мұны мойындады: «Әркімнің ар-ождан бостандығы мен азаматтық иммунитеті бірдей. Енді толеранттылық туралы бір адамдарға ажырамас табиғи құқықтарын қолданулары үшін басқа адамдардың мейрімділік көрсетіп мүмкіндік беруі ретінде айтылмайды.»⁸

7

8

«Толеранттылыққа» деген кәдімгі үндеулердің екінші қиындығы – олар діни сауатсыздықтың алаңдатарлық деңгейін анықтай алады. Дифференциалданбаған толеранттылық идеологиясы кейде діннің табиғаты мен діни айырмашылықтарға қатысты аңғал жорамалдарды болмаса, онда тым жеңілдетілген жорамалдарды білдіруі мүмкін. Діни дәстүрлерді және дүниетанымдарды кез-келген байыпты зерттеу бірден терең әртүрліліктің барын анықтайды. Бірақ барлық діндер бірдей емес; және кейбір келіспеушіліктер бітімсіз.

Көп конфессиялық шындыққа көзін ашып қарау керектігін көптен бері дәлелдеп келе жатқан көрнекті ғалым – Стивен Протеро, «Құдай жалғыз емес» кітабының авторы (Prothero, 2010a). Протеро (2010b) кітап туралы Religion Dispatches-ке берген сұхбатында діни сауатсыз толеранттылық мәселесін былай деп түйіндеді:

[Аспирантурада] Мен барлық діндердің бір тауға әр түрлі жолдармен келетіндігін мұғалімдерден бірнеше рет естідім. Бұл нақыл сөздің мен үшін ешқашан мағынасы болмады. Менің достарым – еврейлер, мұсылмандар, христиандар мен атеистер болды, және біздің ешқайсымызда бір-бірімізбен келісеміз деген иллюзия болған жоқ... Бұған басты дәлел, – [Құдайдың жалғыз біреу емес екеніне] әлем діндерінің әртүрлі тауларға, сан алуан түрлі құралдар мен әдістерді қолданып көтерілуінде. Жаңа атеистер мен либералды мультикультуристердің келісетін бір көзқарас – барлық діндер шын мәнісінде бірдей (бір жағынан жалған және ұлы, екінші жағынан шынайы және тамаша). Менің ойымша, бұл көзқарас қауіпті, менсінбейтін және шындыққа жанаспайды. Христиандар Меккеге қажылыққа бармайды, ал мұсылмандар Үштік ілімін қолдамайды. Сонымен қатар, қажылықты орындау мұсылмандар үшін қиыр шеттегі қызмет емес – іс жүзінде бұл исламның бес тірегінің бірі. Исаның Құдайдың Ұлы екендігіне сенім арту христиандар үшін маңызсыз емес – шын мәнісінде, бұл мәсіхшілік Інжілдің негізінде жатыр... Сонымен тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні не? Толеранттылық (шыдамдылық) – бұл құр ізгі іс болмақ, егер өзіңіз нақты нені шыдауыңыз керек екенін түсінбейтін болсаңыз.

Қарапайым толеранттылықтың үшінші және, мүмкін, ең маңызды мәселесі – бұл оның немқұрайлылықпен оңайша үйлесуі. Templeton Religion Trust қорының негізін қалаушы Сэр Джон Темплтон, әдетте «толеранттылық» деп аталатын нәрсенің көп бөлігі әлсіз болуы мүмкін екенін жақсы түсінді. Ол адамзаттың дінмен қоса барлық салаларындағы ілгерілеуі көбінесе сындарлы бәсекелестікке байланысты болатынына, яғни айырмашылықтарға деген менсінбейтін елемеушілікпен емес, қайта құрметпен қарауында екеніне нық сенімді болды. Сэр Джон былай деп жазыпты,

«Толеранттылық таңғажайып әрекет бола алады, бірақ ол немқұрайлылықтың құралы болуы да мүмкін. Миллиондаған адамдар әртүрлі діндерге толықтай толеранттылық танытады, бірақ мұндай адамдар тарихқа құрушылар, қайырымдылық жасаушылар немесе прогрестің көшбасшылары ретінде сирек енеді... Біз көршіміздің өз түсінігімен бөлісіп, бізге өзінің өмірін өзгерткен жарқыраған жарығы мен жанындағы отын әкелуге тырысқанын қалағанымыз жөн емес пе еді? Неге тек төзімділікке негізделген ең төменгі ортақ белгісі бар дінге жүгіну керек? Бізге толеранттылық қана емес, сонымен қатар сындарлы бәсекелестік қажет. Адамдар

ұлы Інжілге құштар болып, ең игілікті істерімен жақын адамдарымен бөлісу үшін сүйіспеншілікпен жарысса, бәрі де пайда көрмейді ме?» (Templeton, 2000, 122-123)

Адам Селигман, Рейчел Вассерфолл және Дэвид Монтгомери 2016 жылғы «Айырмашылықтары бар өмір: бөлініп жатқан әлемде қоғамды қалай құруға болады?» деген кітабында қазіргі заманғы толеранттылықты ұстанушылар діни айырмашылықтарды түбегейлі сұрақтармен емес, қайта тек эстетикалық талғаммен айналысқандай көреді деп айтады.

Біз айырмашылықтармен өзара әрекеттесудің орнына олардан бас тарта беруіміз соншалықты, оған араласпау – біздің әлеуметтік өміріміздің өзегі болып табылады. Белгілі бір мағынада, эстетикалық немесе тривиальды деп жіктеу арқылы айырмашылықтарды жоққа шығару, бұл – басқа және өзгеше нәрсеге немқұрайлы қараудың бір түрі болып табылады. Өзгелердің позициясынан немесе іс-әрекетінен айырмашылықты талғамға немесе езбелікке қарай қалыптастыру арқылы біз бұған қатысудан өзімізді босатамыз және немқұрайлылық қатынасты сақтай аламыз... [Мұндай тәсілдердің] шын мәнінде толеранттылығы әлдеқайда төмен, өйткені олар шын мәнінде айырмашылықтардан қашықтықтатып олармен татуластырмайды. Олар қазіргі қоғамдағы айырмашылықтардың бәрін түсінудің орнына оны айналып өтудің жолы ғана болуы мүмкін. (Seligman, Wasserfall, Montgomery, 2016, 8-9)

Қысқаша айтқанда, тек апатия мен өрескел релятивизмге бой алдыратын «толеранттылық» біздің заманымыздың сын-қатерлеріне қарсы тұру үшін жеткіліксіз.

Діннің «оралуы» және плюрализм теориясының қажеттілігі.

«Толеранттылықтың» арзан бампер стикерлерінің өшпес танымалдылығын түсіндіруге көмектесетін маңызды шарт – зайырландыру теориясының мәдени күші, сонымен қатар оның, әсіресе академиялық ортадағы әдіснамалық салдары. Секуляризация теориясының негізгі алғышарты: модернизация дінді мәдени-гносеологиялық тұрғыдан бұзады, яғни қазіргі жағдайда дін не мүлдем қараусыз қалған, не түбегейлі жекешелендірілген және психологиялық, мәдени және саяси тұрғыдан екінші деңгейге ысырылған. Діни сенімнің және кез-келген діни практикаға қатысты «толеранттылық» – бұл діннің сөзсіз маңыздылығы төмендеп жатқандығы туралы кең таралған көпшілікке мәлім болжамдардың табиғи нәтижесі.

Ирония мынада: әлеуметтанушылардың көпшілігі зайырдану теориясын ұстанудан бас тартқан. Мұның жарқын мысалы – дүниеден өткен көрнекті әлеуметтанушы Питер Бергер, оның алғашқы еңбектері секуляризация теориясын парадигматикалық деңгейге көтеруге көмектесті. Алайда, 90-жылдары Бергер зайырландыру теориясына берілгендігінен бас тартып, плюрализация теориясы заманауи дінді түсінудің парадигмасы ретінде секуляризация теориясын шешуші түрде ығыстыруы керек деген пікірге келе бастады.

«Қазіргі заманның көптеген құрбандық шалатын орындары: плюрализм дәуіріндегі дін парадигмасына қарай беттеу» кітабында Бергер (Berger, 2014) модернизация міндетті түрде діннің құлдырауына әкелмейді, бірақ бұл дегеніміз, бұрынғыдан да көп адамдар

какофониялық түрде бәсекелесетін нанымдар, құндылықтар және өмір салты арасында өмір сүруі керек дегенді білдіреді. Бұл міндетті түрде олай емес және оны «батыстық» құбылыс ретінде қабылдауға болмайды. Әлемдік оңтүстіктің контексттері де плюрализациядан өтіп жатыр, әсіресе урбанизация мен көші-қонның өсуі жағдайында. Плюрализация процесі замануи адамды барған сайын терең айырмашылықтарға тап болуға мәжбүр етеді. Кейбіреулер үшін бұл мазасыздық пен ашушаңдықтың көзі болуы мүмкін.⁹ Мұны эпистемалық және моральдық сенімділікке нұқсан келтіретін, басқаша жағдайда олар сананың артқы жағында қалып қоюы мүмкін, оның орнына мәселелерді алдыңғы қатарда шешуге мәжбүр ететін деп түсіндіруге болады. Жаһандану және технологиялық өзгерістер бұл динамиканы жылдамдатады және рухани-психологиялық жіктелуге сезімдерін күшейте алады.

Бергер сонымен қатар қазіргі заманғы мәселелерді шешудің екі жалпы, бірақ өте проблемалық стратегияларын талқылады: фундаментализм және релятивизм. Бергердің айтуы бойынша, фундаменталист – бұл моральдық / гносеологиялық сенімділікті әртүрлі әлеуметтік және саяси құралдармен қалпына келтіруге тырысатын адам. Керісінше, релятивист – моральдық эквиваленттіліктен, бейтараптықтан және «толеранттылықтан» идеология жасаушы. Бұл полюстердің анықтамасымен – біріншісі қауіпті, ал екіншісі мағынасыз – Бергер (2014, 15) «фундаментализм мен релятивизм арасындағы алтын ортаны сақтауды және заңдастыруды» жақтады. Бергер (біздің ойымызша) бұл бақытты қақ ортасы плюрализмнің өзі болады деп әділетті түрде жорамалдайды.

Бірақ «плюрализм» үшін кез-келген дәлел дереу түрде маңызды терминологиялық проблемаға тап болуы керек. Атап айтқанда, қазіргі дін тұрғысынан «плюрализм» сөзі көбінесе релятивизммен синоним болатын мағынада қолданылады. Ғылыми және танымал дискурста да, «плюрализм» нақты біліктіліксіз айтылған кезде, әдетте бұл сөзге жатқызылатын әдепкі мағына релятивизм мағынасы болып табылады. Бұл Стивен Протеро (2010б) «жалған плюрализм» деп жоққа шығарған «біз бәріміз бір тауға көтеріліп жатырмыз» деген жеңіл, тең мағыналы анықтама.

Сонда сұрақ туындайды: Нағыз плюрализм дегеніміз не? Егер «плюрализм» сөзінің өзі бір мағыналы емес болса, оған қалай анықтама беруге болады?

Алуан жүзді плюрализм

Қырғи қабақ соғыс аяқталысымен «тарихтың аяқталуы» туралы либерализмнің жаһандық салтанат құруы және оның индивидуализм, рационализм, легализм, процессуализм атрибуттары және т.б. туралы үлкен оптимизм пайда болды. Бірақ құдайлар өлуден бас тартты, ал партикуляристік сәйкестіктер алдыңғы қатарға кейде тіпті күшпен оралып жатты. Болашақ тез либералды тәртіпті әмбебаптандыруға емес, мәдени және саяси балканизацияға айналды. «Сол» мен «оң»-дардың мүдделерін қорғайтын теоретиктер әр жердегі эмпирикалық дәлелдерге көбірек сәйкес келетін және терең алуан түрлілік жаһандану жағдайында нормативті келісімділік пен функционалды консенсус үшін ең

жақсы перспективаларға ие плюрализм философиясын тұжырымдау қажеттілігін барған сайын түсінді. Нәтижесінде, әсіресе соңғы он жыл ішінде, жоғары шығармашылықпен және интеллектуалды өнімділікпен сипатталатын көптеген плюралистік теориялар пайда болды. Замануи әдебиетте плюралистік ойдың алуан түрлілігінің мысалы ретінде болатындар:

- нанымдар плюрализмі (Inazu , 2016; Keller және Inazu, 2020)
- батыл плюрализм (Patel, 2016; Patel, 2018; Geiss, 2020; Patel, 2020)
- прагматикалық плюрализм (L. Patton , 2018; L. Patton , 2006)
- терең / агонистік плюрализм (Connolly, 2005)
- принцип / азаматтық / құрылымдық плюрализм (Monsma, 1992; Skillen, 1994; Chaplin, 2016; Soper, den Dulk және Monsma a, 2017; Carlson-Thies, 2018)
- инклюзивті плюрализм (Marsden, 2015)
- «принципті қашықтықтың» плюрализмі (немесе «үнді моделі») (Bhargava, 2012)
- «діни үйлесімділік» / реттелетін плюрализм (Neo, 2020)
- «саяси зайырлылықтың» плюрализмі (Taylor, 2010; Maclure және Taylor, 2011)
- «айырмашылықтардың» плюрализмі (Mahmood, 2016; Shakhman Hurd, 2015)
- «әртүрлі тәсілдермен бірге өмір сүретіндердің» плюрализмі (Seligman, Wasserfall, Montgomery, 2016)
- «міндеттемелер қақтығысы» плюрализмі (Eck n.d.; (күні белгіленбеген); Eck, 2020)
- «жаһандық қоғамдық платформаның» плюрализмі (Guinness, 2013)
- және басқалар

Қазіргі плюрализмдер жиынтығының өзі бірнеше жағынан плюралистік болып табылады. Мысалы, плюрализмнің кейбір түрлері ұзақ және әсерлі философиялық шежіреге ие болса, басқаларының тәжірибелігі аздау. Кейбіреулері тұрақты плюрализмнің құрылымдық және позитивті заңды аспектілерімен – барлық діни және зайырлы дүниетанымдардағы әділдік үшін конституциялық және заңнамалық «ойын ережелерімен» айналысатын болса, ал басқалары терең айырмашылықтары бар өмірдің мәдени, реляциялық, эмоционалды және рухани аспектілерімен үйлеседі. Кейбіреулер батыстық либералды демократиядағы (әсіресе Құрама Штаттарында) қолдану мүмкіндігіне көбірек назар аударады, ал басқалары абстрактілі түрде әмбебап немесе батыстық емес тәсілді қолданады. Кейбіреулер плюралистік жағдайда мүмкін және қажет болатын консенсусты – саяси және/немесе теологиялық дәрежелерін – ұстанады, ал басқалары минималистік, «анағұрлым нәзік» консенсусқа жүгінеді. (Қазіргі заманғы плюралистік идеялардың әртүрлі көптеген бағыттарын салыстыру үшін Joustra, 2020 қараңыз).

Алайда, осы плюрализмдердің көпшілігінің кейбір негізгі жалпы белгілері – олар жеңілдетілген релятивизмнен аулақ болуды көздейді, әртүрлілік сын-қатерлерін фатализмнен гөрі реализммен шешеді, жай ғана қатар тұрып өмір сүруді талап ететін емес қайта діни және дүниетанымдық бөліністер арасындағы іргелі өзара әрекеттестікті қажет ететін позитивті плюрализмді білдіреді. Мысалы, саяси теоретик Уильям Э.Коннолли жасаған «терең плюрализм» теориясын алайық. Коннолли белгілі бір деңгейдегі қақтығыстар мен бәсекелестік адамзат тіршілігінің ажырамас бөлігі болып табылады, дегенмен бұл сөзсіз қарама-қайшылықтар бейбіт, жемісті, қоғамды сүйетін нәтижелері болуы мүмкін деп сендіреді. Конноллидің пікірінше, шынайы, бірақ позитивті плюрализм

оның ішіндегі трансценденттіліктің бір бейнесі барлық жерде стандарт орнататын қарапайым, немесе бір сенім осында, ал екіншісі басқа жерде басым болатын мәдени релятивизмнен тұратын қарапайым әмбебаптықта пайда болмайды. Бұл олардың әрқайсысын қарапайым түсінудегі универсализм және релятивизм емес. Бұл терең плюрализм. Оны әлсін-әлсін діни-мемлекеттік унитаризмге деген ұмтылыстан жауынгерше қорғауға тура келетін плюрализм. Мұнда жүзеге асырылатын плюрализмнің әлеуметтік идеалы тағы да әр сенімнен плюралистік ізгіліктерді белсенді түрде дамытып, олардың өзара әрекеттесуінің оң идеалы туралы келіссөздер жүргізуді талап етеді. (Connolly, 2005, 64-65)

Плюрализм бойынша Гарвардтағы жобаның директоры Диана Эк (Diana Eck), сонымен қатар сан түрлі сенімдер мен дүниетанымдар шеңберінде принципалды түрде өзара әрекеттесудің маңыздылығын атап өтеді. Экк (күні белгіленбеген) «плюрализмнің жаңа парадигмасына» үндеуінде былай деп мақұлдайды:

Плюрализм – бұл тек саналуандылық қана емес, сонымен бірге саналуандылықпен жігерлі түрде өзара әрекеттесу процесі. Саналуандылық қозғалысы баяу діни геттолардың өз арасында немесе оның ішінде құрылуын білдіруі мүмкін және осыны білдірді де. Бүгінгі таңда діни саналуандылық – бұл болмыс, бірақ плюрализм – бұл болмыс емес; бұл – жетістік. Нақты кездесулер мен қарым-қатынастарсыз қарапайым саналуандылық біздің қоғамдарымызда шиеленістің артуына әкеледі... Плюрализмнің жаңа парадигмасы бізден өзіміздің сәйкестігімізден және міндеттемелерімізден бас тартуды талап етпейді, өйткені плюрализм – бұл міндеттемелердің қақтығысы. Бұл дегеніміз, біздің терең айырмашылықтарымыз, тіпті діни айырмашылықтарымыз бір-бірінен оқшауланбайды, керісінше өзара байланыста болады.

Біз Экпен келісеміз, бірақ жаңа перспективалар мен нюанстарды тапсыру үшін жаңа тәсіл пайдалы, тіпті қажет болу да мүмкін екенін қосқымыз келеді. Қазіргі уақытта плюрализм сөзі релятивистік емес міндеттемелер қақтығысын білдіру үшін емес, көбінесе мультикультурализм клишесімен бірге жай қарапайым релятивизмді білдіру үшін жиі қолданылады (Sacks, 2007). Осылайша, біз «плюрализм» сөзіне модификаторды қосуды жөн көріп отырмыз, ол о бастан үстіртін релятивистік толеранттылыққа қарағанда айқын түрде анағұрлым бай да қызықты бір нәрсе екендігі туралы сигнал беретіндей. Біз плюрализмге деген сондай жіңішке көзқарасын мейлінше сенімді түрде бейнелейтін модификатор ретінде «келісім» деген сөз орынды болады деп ойлаймыз.

Келісім плюрализмі дегеніміз не ... және ол нені білдірмейді

Біздің ойымызша, «келісім» сөзінің басты ерекшелігі – бұл өте маңызды ережелерге ғана емес, сонымен қатар қарым-қатынастарға да баса назар аудартатын, түсінуге жеңіл, тұтас көзқарасты білдіреді. Қатаң «келісімшарттық» (немесе транзакциялық) болып келетін плюрализмнен айырмашылығы, келісім плюрализмі – бұл адамгершілік маңыздылығы мен құндылығын тереңірек сезінуге мәжбүр ететін және шексіз уақыт көкжиегін қамтитын құбылыс. «Келісімшарт» дегеніміз – бұл орындалмаған жағдайда қатынастар жойылатын, ұтымды ережелерімен реттелген әдеттегі шартты қатынастар. Бірақ «келісім» плюрализмі нақты қақтығыстардан және нормалық эпизодтық ауытқуларынан тыс жүреді. Бұл ережелер мен қайырымдылық арасындағы икемді қатынасты ұсынады. Тұрақты плюрализмге деген бұл тәсіл әсіресе Батыстан тыс жерлерге жақын болып келеді, себебі бұндағы көптеген мәдениеттер іс жүзінде келісімшарттық емес, қоғамдастық қатынастарды ұстанады (Sacks, 2002; Sacks, 2007).

Келісім плюрализмі тұжырымдамасы бір уақытта «жоғарыдан төменге» дейінгі құқықтық және саяси өлшемдерді және «төменнен жоғары» мәдени нормалар мен тәжірибелерді қамтиды. Келісім плюрализмінің әлемі тең құқықтар мен міндеттердің конституциялық тәртібімен де, басқасын қосылуына, құрметтеуге және қорғауға деген өзара міндеттілік мәдениетімен де сипатталады – бірақ басқалардың сенімдері мен қылықтары шынайылығы немесе моральдық эквиваленттілігі міндетті түрде мойындалмауы мүмкін. Болжалды түпкі күйі – бұл нәзік экуменизм немесе бұлыңғыр синкретизм емес, керісінше позитивті, практикалық, релятивистік емес плюрализм. Бұл азаматтық әділеттілік пен адамзаттың ынтымақтастық парадигмасы болып келетін жаһандық тату көршілік келісімшарты икемді болу үшін негізделген, бірақ саналуандылықтың қысымымен бұзылмауға тиіс.

Біз бұл жерде «келісім» ұғымын зайырлы мағынасында, кез-келген діннің адамдарына немесе ешқандай дінге қатысы жоқ адамдарға түсінікті болу үшін қолданып отырмыз. Әрине, әр түрлі діни дәстүрлер, атап айтқанда, Ибраһимдік нанымдарға қатысы бар, яғни иудаизм, христиан және ислам үшеуі – «келісім» ұғымын өздерінің дінішілік контекстерінде теологиялық тұрғыдан белгілі бір формаларында қолданады. Алайда, плюрализм аясында «келісім» ұғымы басқа мағынада қолданылады, ол бүкіл әлемдегі сенім формаларының/дүниетанымдарының алуан түрлілігін сезінеді¹⁰. Біздің «келісім» ұғымын қолдануымыз адам құқығы туралы кейбір халықаралық шарттарда, мысалы, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактісінде (келісімінде), тіпті тұрғындардың барлығы жалпы ережелерді басшылыққа алуы керек деген пікірге келіскен үй иелерінің бірлестігінде қолданысына ұқсас.

Джонатан Сакс, 2002 жылы шыққан «Айырмашылықтардың қадір-қасиеті» кітабының авторы және Ұлыбританияның бұрынғы бас раввині, бұл «келісім» терминінің мағынасы туралы, оның рухани шығу тегі және барлық діндер атынан және ешқайсысынан да тарайтын зайырлы қолданылу аясын ұзақ уақыт бойы ойланған екен:

Келісімдер соның ішінде және сол арқылы жеке сәйкестілігімізді дамытатын үлкен топтарға тығыз байланысты. Олар «біз» туралы, оның ішінде мен «өзімді» көре аламын. Келісімге негізделген қарым-қатынастар – сенім бар жер. ... Келісім – бұл пайда көру байланысы емес, қайта тиесілілік байланысы... [Келісім] – біз өзаралық

грамматика мен синтаксисін дамытатын, біз басқаларға көмектесетін, ал олар бізге тиісті артықшылықты көздемей-ақ көмектесетін орта – нағыз бұндай ортада сенім пайда болады (Sacks, 2002, 150-151).

Ол әрі қарай түсіндіреді:

[Келісім] бізге болашақ үшін өткеннің қамқоршысы екенімізді еске салады. Бұл біздің қатысымыз бар әулиет тізбегін түсіну үшін біздің көкжиегімізді кеңейтеді... Келісімдер – моральдық міндеттемелермен байланысқан бастаулар мен әрекеттер. Олар кең мағынада тұжырымдалады, олардың дәл мағынасы үнемі пікірталастың тақырыбы болып табылады, бірақ саясат пен практиканы бағалауға болатын байқау тастары, идеялары, эталондары рөлін атқарады (Sacks, 2002, 203).

Қысқаша айтқанда, келісілген плюрализм біртұтас болмақ, (бір уақытта «жоғарыдан төменге» де, «төменнен жоғарыға» да) ұзақ мерзімді және өзара қолдау және нәтижесінде тұрақтылықпен сипатталады.

Сонымен қатар, біз келісім плюрализмі шынымен де алуан түрлі, яғни бар саналуандылықтың нақты дәрежесін көбірек қамтиды – демек, жергілікті деңгейде жоғары дәрежеде нормативті түрде заңды ретінде қабылдануы және қабылдануы ықтимал деп санаймыз. Келісім плюрализмімен қалыптасқан үстелдің басында бір-бірімен өзара әрекеттесуге қабілетті шын мәнінде субъектілердің бай әртүрлілігіне орын бар. Шақырылғандар – тек өздерін таңдаған космополиттердің өкілдік үлгісі емес. Оның орнына анағұрлым нақты диапазон пайда болады – зайырлыдан діниге, фундаменталистіктен модернизмдікке, батыстан шығысқа және тағы сол сияқты. Бұл плюрализм, ерекше шындықты айтатын адамдарға деген кішіпейілділікпен ашықтық қатынасты қажет етеді, белгілі бір сәйкестіліктері мен қорғалған шекаралары бар қоғамдастықтарға терең енген, олардың сенімдері мен тәжірибелері тұтыну нарығының таңдауы сияқты «икемді» емес (J. Patton, 2018). Келісім плюрализмінің айрықша өзгешелігі бар.

Әрине, белгілі бір шектеулер бар; кейбір діни (және идеологиялық) субъектілер соншалықты төзімсіз және плюрализмге қарсы болады, сондықтан олармен сөйлесу де қиын. Алайда, кейбір діни қауымдастықтардың «ортодоксалды» болып келетін ішкі нанымдары мен тәжірибелерін сақтай отырып, бірақ азаматтық және саяси өмірде плюралист болып жүруі әбден мүмкін және жиі кездеседі (Volf, 2011; Yang, 2014; Volf, 2015). Бұл қоғамдастықтардың келісім плюрализмі рухына және оның өрісіне қаншалықты сезімталдығы маңызды, мысалы, адамдардың өз қауымдастықтарынан зорлық-зомбылықтан қорықпай кету құқығын құрметтеу және әртүрлі ішкі тәжірибелері бар басқа қауымдастықтардың тең құқығын құрметтеу (Hoover, 2016).

Мұндай келісім плюрализмі көпшілік үшін оңай да емес, табиғи да емес. Бұл қарсылығы ең аз жол емес. Алайда оның тамыры жайылған жағдайда ол рухани дамуға да, әлеуметтік өркендеуге бастайтын жолмен айырмашылықтарды жеңуге нақты жағдай туғызады. Келісім плюрализмі философиясы «прогресс сындарлы бәсекеден туындайды (Templeton, 1998, 122) – яғни, бәсекелестік белгілі бір (сүйіспеншілік пен достық) рухында және дұрыс (еркіндік пен әділеттілік) жағдайында жүзеге асырылады деп сенген Сэр Джон Темплтонның әлеуметтік өзгерістер теориясының негізгі ұстанымымен үндеседі. Сэр Джон тоқырауды болдырмау және дін мен қоғамдағы прогресті жеделдету үшін әр түрлі

тараптар арасында сындарлы бәсекелестік пен принципті өзара әрекеттесу қажет деп санаған. Артықшылықтарға рухани болмысты кеңірек және тереңірек түсіну, діни наным мен тәжірибеге байланысты әлеуметтік дивидендтер мен әлеуметтік капиталды ұлғайту, діни көріністің өміршеңдігі мен динамизмі кіреді.

Келісім плюрализмін құру

Біз қастерлі плюрализмнің негізгі компоненттерін «мүмкіндік жағдайлары» тұрғысынан тұжырымдауды, яғни, салауатты және тұрақты плюрализмнің болуы үшін жеке-жеке түрде және жиынтықта бұл жағдайлардың керектігін орынды деп санаймыз¹¹. Бұл шарттарды бірнеше негізгі категорияларға бөлуге болады.

Бұлардың біріншісі – дін мен нанымдар бостандығы, ол екі аспектіні қамтиды: а) дінді еркін ұстану/ар-ождан бостандығы және ә) діндерге/дүниетанымдарға тең көзқарас. Біздің ұстанатын плюрализм аясындағы дін мен сенім бостандығы туралы анықтамамыз Біріккен Ұлттар Ұйымының Адам құқықтары туралы жалпыға бірдей декларациясының (АҚЖД) 18-бабында көрсетілген.

18-бап. Әркімнің ой, ар-ождан және дін бостандығына құқығы бар; бұл құқыққа өз дінін немесе нанымын өзгерту бостандығы, сондай-ақ жеке немесе басқа адамдармен бірлесе отырып, өз дінін немесе наным-сенімдерін ұстануға, практика, ғибадат ету және діни рәсімдерді орындау еркіндіктері жатады.

Шындығында, әр түрлі ұйымдардың өкілдерінен құралған редакциялық комитеттің осы мәтінді әзірлеу мен талқылау тарихын келісім плюрализмнің мысалы ретінде қарастыруға болады (Glendon, 2001; Brink, 2003). Комитеттің талқылауы мәтінді саяси жүйелер мен мәдениеттердің алуан түрлілігіне қолайлы ету үшін айтарлықтай күш салуды талап етті. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын беделді құрастырушылардың бірі, қытай өкілі П.С. Чанг (P.C. Chang) бұл қағидаларды қалайда бір «батыстық» деген айыптаулардан қорғады (Glendon, 2001, 142).

Келісім плюрализмнің негізгі алғышарты – руханилыққа ұмтылу және трансценденттілік сұрақтарына жауап іздеуге деген ұмтылыс универсалды болып келеді. Сондықтан осы ұмтылысқа кедергі келтіретін кез-келген жүйелі репрессия немесе дискриминация адамның табиғатына қайшы келеді және әлеуметтік және саяси тұрақсыздыққа ықпал етуі әбден мүмкін (Seiple және Hoover, 2013). Келісім плюрализмнің тұрақты ортасы шынайы болмыстың табиғатын зерттеудің еркіндік қауіпсіздігін зерттеуді, трансценденталды/рухани шындыққа деген өз сенімдеріне күмән келтіруге, ашқан жаңалықтарына сәйкес өз өмірін ұйымдастыруға (немесе қайта құруға), трансцендентті және шынайы шындықтар туралы шындықты ұжымдық іздеуде басқалармен байланыстыру (немесе ажырату) және қоғамдық тәртіп пен басқалардың тең құқығына

сәйкес болса да, олардың қоғамдық ортада өздерінің терең сенімдерін білдіруді қажет етеді.

Алайда, бостандық құқығының құр өзі ғана толық мағынасындағы келісім плюрализмге қажетті мүмкіндіктер шартын жоққа шығармайды. Діни бостандықты құқықтық қорғау жүйесін құру өмірлік маңыздылығы зор, бірақ келісім плюрализміне қол жеткізудің маңыздылығымен тең түспейді. Келісім плюрализмі діни бостандық режимін реттейтін «ережелерді» ғана емес, сонымен қатар ережелердің қандайда бір құндылығы бар (немесе жоқ) қатынастар нормаларын да қамтамасыз етеді. Басқаша айтқанда, діни және дүниетанымдық айырмашылықтардың шеңберінен асатын қандай да бір «келісімдік» қарым қатынастар және/немесе міндеттемелер болмаған жағдайда, діни бостандықтың ақылға қонымды ережелері болғанымен де ойын ережелерін ондай кезде анықтауы екіталай болмақ. Ұсынылған кейбір ережелер қисынды «дұрыс» бола тұрса да, бірақ халықтың көпшілігі келісім ынтымақтастығы немесе жолдастық сезімдерін ұстанбаған жағдайда, онда адамдар мұндай ережелерден жай ғана бас тартуға бейім келеді.

Қолайлы ортаның екінші категориясы – бұл діни сауаттылық. Жоғарыда айтылғандай, діни сауатсыздық кеңінен таралған және плюрализм туралы қоғамдық түсініктің әлсіреуіне ықпал етеді. Діни сауаттылық дегеніміз біз «әлемдік діндер» бойынша тестілеуден өту үшін ғана жеткілікті жалпы білімнен гөрі анағұрлым зор нәрсені меңзейміз. Мұның орнына біз шын мәніндегі мәдениетаралық контекст туралы түсінікті, сондай-ақ осындай контексттермен өзара әрекеттесу дағдыларын қамтитын діни сауаттылықты айтамыз. Мұндағы өзекті аналогия – абстрактілі математиканы меңгеру және математикалық сауаттылық арасындағы айырмашылық, оның соңғысы нақты есептерді шешуде тиісті дағдыларды қажет етеді.

Осы қолдануға дайын мағынасындағы діни сауаттылықтың кем дегенде үш аспектісі бар. Діни сауатты болу үшін адам (а) өзінің сенім жүйесі немесе діни дәстүрі туралы, әсіресе, осы дәстүрден тыс адамдар туралы (және олармен қарым-қатынас) туралы не айтатыны туралы, (б) көршінің адамгершілік, гносеологиялық және рухани негіздері және онда басқалармен өзара әрекеттесу туралы не айтылатыны, және (в) көп конфессиялық өзара әрекеттесу жөнді (немесе жөнді емес) нақты жағдайлардың тарихи және заманауи ерекшеліктері туралы айқын түсінігі болуы керек – яғни рухани, этникалық және/немесе қандай да бір жобаны немесе бағдарламаны бірлесіп әзірлеу және жүзеге асыру қабілетін көрсететін ұйымдық мәдениеттер.

Сонымен, екіншісімен тығыз байланысқан қолайлы ортаның үшінші жиынтығы – бұл бейрелатистік плюрализмнің оң этикасы талап ететін ізгі істердің жүзеге асуы және көрінісі. Келісім плюрализмі – бұл зейнет жасына шықпайтын қиын жұмыс. Бұл утопияны да, тарихтың аяқталуын да уәде етпейді. Біздің айырмашылықтарымызға қарамастан, бірге өмір сүруге мүмкіндіктер жасау жөніндегі бұл үздіксіз үдеріс – жаһандық жұмыс, және келесі ұрпақтарға осы қағидаларды мұра етіп қалдыру және осыны мүмкін қылатын ізгіліктерді үйрету – әр ұрпақтың міндеті. Осылайша, келісім плюрализмі әр түрлі діндер/дүниетаным адамдарының арасындағы мықты да тұрақты өзара әрекеттестікке қажетті мінез-құлық қасиеттерін үнемі дамытып отыруды талап етеді – бірінші кезекте, әділеттілік, өзара қарым-қатынас, ынтымақтастық, өзін-өзі сынға алу және түзеті аясында ұштаса жүретін кішіпейілділік, жанашырлық, шыдамдылық пен батылдық сияқты қасиеттерін дамытуды алға қояды.

Терең келіспеушіліктер қаншалықты кең бола тұрса да, соғұрлым осындай ізгі істердің маңыздылығы жоғарылай түседі. Плюрализм саясаты әрдайым қарапайым сценариймен (Brink, 2012) бақытты аяқталып, «өзара түсіністікке» ымыраға қол жеткізе бермейді. Терең алауыздықтарға қарамастан өзара әрекеттесудің шынайы көрінісі әлдеқайда қауіпті және түсініксіз болып келеді. Әдетте, кейбір жалпыға ортақ позициялар анықталып, нығайтылады, бірақ пікірлердің арасындағы айырмашылығы күшейіп, көптеген бөлшектерімен қаптап кеткен жағдайлар да кездесіп отырады. Мінсіз емес болмыстармен бейбіт және тату өмір сүру үшін – келіспейтін нәрселерде ымыраластыққа келу және мүмкіндігінше қарым-қатынасты жалғастыру – мінездің жетілуі талап етіледі. Мұндай ізгі әңгімелердің сэр Джон Темплтонның «теологиялық кішіпейілділігі» жүзеге асуы үшін өте маңызды. Сэр Джон дін тұрғысынан ілгерілеу көбіне келіспейтін адамдарға деген құрмет көрсетумен байланысты деп тұжырымдады (Herrmann, 2004).

Бұл қажетті қатынастың кілті – өзара сыйластық. Ленн Гудман (Lenn Goodman, 2014, 1) «Діни плюрализм және қоғамдық саладағы құндылықтар» еңбегінде: «Діни төзімділік гомогенизацияны білдірмейді. Плюрализм айырмашылықтарды сақтайды. Оның талабы – бір біріне деген құрмет көрсету». Сыйластық өз тұлғаңыздың құндылығын жоғалтпай, басқа тұлғаның құндылығын құрметтейді. Басқаша айтқанда, басқаны «құрметтеу» кез-келген нанымға моральдық эквиваленттілік әкелмейді. Шынында да, тамыры терең мәселелер шын мәнінде келіспеушіліктің себебі болған кезде келісушілікті жалған түрде көрсету құрметсіздік түріне айналуы мүмкін. Сыйластық дегеніміз – әр адам әр адамның туа біткен қадір-қасиетін, оның ішінде туа біткен ар-ұждан бостандығын құрметтеуі керек дегенді білдіреді, тіпті егер жасалған тұжырымдар оның өзіндікінен өзгеше болса да. Плюрализм – бұл ар-ождан бостандығының сөзсіз нәтижесі.

Демек, келісім плюрализмнің сипаттамаларына ие болған қоғамда діндер арасында салынған көпірлердің түрлері «конфессияаралық» емес, көпконфессиялық сипаттамада жақсы суреттеледі. «Көпконфессиялық» сенім мен дүниетаным арасындағы сәйкес келмейтін теологиялық айырмашылықтардың бар екендігі туралы көбірек айғақтайды. Бұл айырмашылықтарды әр әңгімеде немесе жобада атап өтудің қажеті жоқ, бірақ кейбір жағдайларда мұндай айырмашылықтарды мойындау және принципалды түрде әңгімеде қатыстырылып отыруы, ең болмағанда, басқа адамның құндылығына құрметпен қарауды көрсету үшін маңызды. Біздің тәжірибеміз көрсеткендей, осыған қол жеткізілгеннен кейін практикалық ынтымақтастық есесіне жеделдетіледі.

ӨЗ ТҰЛҒАСЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫН ЖОҒАЛТПАЙ, ӨЗГЕ ТҰЛҒАНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫН ҚҰРМЕТТЕУ

«Конфессияаралық» сөзі, керісінше, теологиялардың шатастырылуын болжауға бейім келеді. Конфессиялар арасындағы диалогтар терең жікшілдіктер мәселелерін шешуден

оңайлықпен айналып өтіп бас тартады немесе (одан да жаманы) оларды жоққа шығарады. Конфессияаралық диалогтар барлығына да ортақ құндылықтарды атап көрсетуге көмектесе алатын болса да, олар жиналғандардың мол және бір-бірінен өзгеше дәстүрлердің қарама-қайшылықтарын айтудың орнына, көбінесе ескірген бәріне мәлім жалпы ұқсастықтарға мән беріп жатады. Бәріне ортақ наным-сенімдер мен құндылықтарды атап көрсету әр түрлі моральдық маңызды тұстарының байлығын түсінген кезде ғана мағыналы болады.

Қорытындылар

Әлеуметтік теория тарихында қоғамға әсер ететін терең діни алуан түрлілік пен қайшылықтардың пессимизмінде еш кемшілік жоқ. Моральдық / гносеологиялық біртектіліктің болмауы көбінесе саяси тұрақсыздық пен әлеуметтік патологияның негізгі себебі ретінде қарастырылады. Келісім плюрализмінің философиясы неғұрлым егжей-тегжейлі көзқарасты ұстанады, бұл біздің айырмашылықтарымызды ескере отырып, өмір сүруге және жақсы өмір сүруге болатындығына оңды әсерін тигізеді.

Толеранттылықтың кейде шектелген риторикасынан айырмашылығы, келісім плюрализм тұжырымдамасы терең әртүрліліктің күрделі сынақтарын мойындайды, және баршаға арналған әділдік пен өркендеуді ілгерілететін құрылымдар мен нормалардың тұтас тұжырымдамасын ұсынады, тіпті теология, құндылықтар мен өмір салттарындағы үлкен айырмашылықтарға қарамастан.

Келісім плюрализмі

- әр дәстүрге тән жалпыға ортақ ізгіліктерді (мысалы, кішіпейілділік, эмпатия, шыдамдылық), соған қоса теологиялық / дүниетанымдық айырмашылықтар туралы және басқалармен қарым-қатынас жасау туралы жазбалар мен этика туралы ой толғауын талап етеді және солардан нәр алады;
- барлық адамдарға – кез-келген діннің адамдарына да, ешқандай дінді ұстанбайтын адамдарға да бірдей құрметпен қаралатындай жағдай жасауға тырысады;
- біздің жолымызда кездесетін мәселелердің тиімді шешімдері әрдайым ортақ мүдде үшін қарама-қайшылық пен идеялар бәсекелестігі жағдайында туындайды деген ойды басшылыққа ала отырып, біздің айырмашылықтарымызды пайдаланады;
- әркімге өз сенімі мен іс-әрекетін басқаларға тықпалаусыз, білдіру үшін бірдей мүмкіндіктер ұсынады;
- қоғам мен мемлекетке пайдалы азаматтықтың (айрықша шындықты ұстанам деушілерді қоса алғанда) инклюзивті тұжырымдамасын қолдайды; және
- «көпшілік емес» интеграциясына әкеледі, оны ассимиляциялауға емес, ешқашан азшылықтардың көпшілік сияқты ойлауы және әрекет етуі керектігін талап етпейді.

Өкінішке орай, бүгінде көптеген елдерде, оның ішінде діни бостандық пен әртүрлілікті риторикалық түрде қолдап отырған елдердің өзінде келісім плюрализмі (толыққанды) таңдалынбаған. Алайда, бұны іске асыру жолында көптеген көмекші сілтемелер артылып жатыр; келісім плюрализмді дамытудың қажеттілігі мен мүмкіндіктері бүкіл әлемде бар.

Сонымен қатар, келісім плюрализмді (қайтадан) жүзеге асыру – бұл әмбебап адамгершілік мұраттар тұрғысынан дұрыс нәрсе ғана емес, сонымен қатар мәдениеті жоғары эгоизмге көшудің шынайы стратегиясы. Кез-келген мемлекет тарихи тұрғыдан аз таралған келісім плюрализмін жүзеге асырудың жолында жүрген жағдайда (немесе қалпына келтіруді көздеген кезде), ол дін үшін де, мемлекеттің өзі үшін де ұзақ мерзімді пайдасын көретін болады. Бірақ халық немесе мемлекет «пуритандық» (фундаменталистік немесе секуляристік) тарихы кеңінен жайылған, аты танымал біртектіліктің жолын таңдағанда, барлық азаматтар мен барлық көршілердің амандығына үміт азырақ болады. Келісім плюрализм контекстін дамыту діни және гносеологиялық көзқарастары мүлдем әртүрлі адамдардың бір-бірімен белсенді қарым-қатынас жасауына, олардың келіспеушіліктерін жеңуге және барлығына бірдей бейбіт көршілікке ықпал ету ықтималдығын арттырады.

Ризашылық

Бұл мақала Templeton Religion Trust қайырымдылық қорының демеушілігімен жасалған Келісім Плюрализм Бастамасы үлкен проектісінің бір бөлігі.

Авторлар туралы

В. Кристофер Стюарт (W. Christopher Stewart, философия докторы, Notre Dame университеті) – штаб-пәтері Багамада орналасқан Templeton Religion Trust қорының грант бағдарламалары бойынша вице-президенті. Ол осы қорда 2013 жылы жұмыс істеп бастады, оның алдында Хьютон колледжінің (Houghton College) факультетінде философия профессоры, Інжілдік зерттеулер, теология және философия деканының орынбасары болып 20 жыл жұмыс атқарды.

Крис Сейпл (философия докторы, Флетчер Заң және Дипломатия мектебі) – Жаһандық Өзара Қатынас Институтының құрметті президенті және Templeton Religious Trust Плюрализм Бастамасының бас кеңесшісі. Кезінде қызмет еткен АҚШ теңіз жаяу әскерінің офицері. Ол Вашингтон Университетіндегі Джексон атындағы Халықаралық зерттеулер мектебінің салыстырмалы діни зерттеулер бойынша аға ғылыми қызметкері және АҚШ Халықаралық даму агенттігінің Сенім мен мүмкіндік бастамалары орталығының аға кеңесшісі.

Денис Р. Гувер (саяси мәселелер бойынша философия докторы, Oxford University) – «Сенім және халықаралық қатынастарға шолу» журналының редакторы, Templeton Religion Trust қорының Келісім Плюрализм Бастамасының ғылыми кеңесшісі және Ғаламдық Өзара әрекеттестік Институтының аға ғылыми қызметкері. Ол «Дін және американдық өзгешелік» (2014 ж.) кітабының редакторы және «Дін және шетелдік істер» (2012 ж.) кітабының бірлескен редакторы, сонымен қатар екі Routledge нұсқаулықтарының, «Дін және қауіпсіздік туралы нұсқаулығы» (2012ж.), сондай-ақ діни сауаттылық, плюрализм және араластыруға арналған нұсқаулық жарыққа шығуда.

Ескертулер

1. Барриден 2012, 220 үзінді алынған.

2. Кеңінен танымал болып келе жатқан «COEXIST» және «TOLERANCE» бампер стикерлерінің әр әріпі епті түрде бөлек бір діннің немесе тұжырымдаманың символы ретінде бейнеленеді. Бампердегі «COEXIST» жапсырмасында, әдеттегідей, «С» – ислам дінінің жарты айы, «О» – бейбітшілік белгісі, «Е» – гендерлік белгі, «Х» – Дәуіттің жұлдызы, «І» нүктесі – пұтқа табынушылардың бесбұрышы, «S»– инь-янь символы, ал «Т» – христиандардың айқыш ағашы. «TOLERANCE» нұсқасы жақсы мағынадағы «Мен бұған сенемін» деген ұранды қамтитын байырғы американдық және бахаи халықтарының белгілерін қамтиды, тіпті ғылымның нышанын да (соңғы «е» – Эйнштейннің формуласы $e=mc^2$) қамтыған.

3. Templeton Religion Trust (<https://templetonreligiontrust.org/>), штаб-пәтері Багам аралында орналасқан, сэр Джон Темплтон (2008 ж.) құрған жанандық қайырымдылық қоры болып есептеледі. Қордың мақсаты – бүкіл әлем бойынша қоғамды теология, философия және ғылым мәселелеріне араластыру үшін және сол салада зерттеулер жүргізуге қолдау көрсету үшін, және адамзаттың өркендеуіне үлес қосу мақсатында жеке бостандық, еркін нарықтар және жеке бас даму салалар жобаларын қаржыландыру мен сондай-ақ Темплтон сыйлығын беру арқылы қолдау көрсету үшін құрылған.

4. Осы бөлімнің бөліктері Сайплдан, 2012 алынған.

5. Жақсы көршілік тақырыбы бірнеше ғасырлар өткен соң, 1919 жылдың басында Версаль бітім шартына ықпал етуге тырысқанын мәлімдеген Халлфорд Джон Маккиндердің ойына келгенін атап өткен жөн: «Көрші» ескі де ұлы сөзі мүлдем ұмытылып кете жаздапты. Дүние жүзі бүгін нағыз тату көршілікке қатты дауыстап шақырады... Әлемдік географияның қарапайым құлдары болмас үшін өзімізді өзімізге қайтадан оралтайық... Біздің жақын адамдарымызға деген тату көршілік ниетеіміз немесе бауырмалдық парызымыз – бұл бақытты азаматтықтың бірден-бір сенімді негізі» (Маккиндер, 1919).

6. Уильямстың діни толеранттылық идеялары Джон Локкке әсер етті, ол өз кезегінде Құрама Штаттарының негізін қалаушы негізгі адамдарға үлкен ықпал жасады. Уильямс, Локк және Гоббсты егжей-тегжейлі салыстыру үшін Бежан, 2017 қараңыз.

7. Қосымша ресурстарды Singha, 2017 қараңыз.

8. Осы хаттың толық мәтінін Ұлттық архив веб-сайтының «Founders Online» бөлімінен қараңыз: <https://founders.archives.gov/documents/Washington/05-06-02-0135>.

9. Алайда, өзін-өзі анықтайтын діни «тағдырдың» заманауиге дейінгі жағдайлары мен белгісіздік пен «таңдаудың» заманауи жағдайлары арасындағы айқын екілік қарама-қайшылықты болдырмау қажет. Роберт Хефнер (Robert Hefner, 2016, 16) айтқандай, «барлық қарабайыр субъектілерді табиғи және табиғаттан тыс құбылыстар бір-бірімен тығыз байланыста болатындай, белгісіздік пен агностикалық күмәнға орын аз болатындай тығыз қоныстанған діни әлемнің тұрғындары деп қарау» қателік болар еді. Сондай-ақ Дугласты (1970) «Тақуалы қарабайыр адам туралы миф» бөлімінен қараңыз.

10. Партикуляризм келісім теологиясынан алынған және аналогия бойынша кеңінен қолданылатын идеялар болғанымен, келісім плюрализмінің философиясы зайырлы болып табылады.

11. «Мүмкіндік шарттары» ұғымы Батыстағы философия курсы өзгерткен неміс философы Иммануил Канттың ойынан бейімделген, адамзаттың мүлде бірдеңе білуі мүмкіндігіне емес, керісінше, адамның білім алу мүмкіндігінде.

Әдебиет

Барри, Джон. 2012. Роджер Уильямс және американдық жанды жасау. Нью-Йорк: Викинг.

Басем, Артур Ллевелин. 1954. Үндістанда болған ғажайып. Лондон: Сидвик пен Джексон.

Бежан, Тереза М. 2017. Қарапайым өркениеттілік: Келіспеушіліктер мен рұқсатты шекаралар. Кембридж, Массачусетс: Гарвард университетінің баспасы.

Бергер, Питер Л. 2014. Қазіргі заманның көптеген құрбандық орындары: Плюрализм дәуіріндегі дінге арналған парадигмасына жылжу. Бостон, Массачусетс: Де Грюйтер.

Бхаргава, Раджиев. 2012. «Мемлекеттер терең діни әртүрлілікке қалай қарау керек?» келесі кітапта: «Дін қайта ойлау және әлем істері» Тимоти Самуил Шах, Альфред Степан және Моника Даффи Тофт редакцияларынан, 73-84. Оксфорд: Оксфорд университетінің баспасы.

Бринк, Пол А. 2003. «Халықаралық адам құқықтары жөнінде пікірталастар: діни қатысушылардың «Қақ ортасы». Сенім және халықаралық қатынастарға шолу 1 (2): 13-20.

Бринк, Пол А. 2012. Сценарийлері жоқ саясат. «Талдаулар» журналы, 1 қараша. <https://www.cardus.ca/comment/article/politicswithout-scripts/>

Карлсон-Тиз, Стэнли. 2018. «Азаматтық плюрализмнің наразылықтары мен баталары!». Қоғамдық әділеттілікке шолу 8:4. https://cpjustice.org/index.php/public/page/content/pjr_vol8issue4_no1_carlsonthies_dissatisfactions_b

Чаплин, Джонатан. 2016. «Бостандық, зайырлылық, көптілік: бірбеткей плюрализм теологиясының жолында бет бұру». Халықаралық әлеуметтік теология журналы 10: 354-380.

Коннолли, Уильям I. 2005. Плюрализм. Дарем, NC: Дьюк университетінің баспасы

Дэвис, Джеймс Калвин, ред. 2008. Дін бостандығы туралы: Роджер Уильямстың жазбаларынан үзінділер. Кембридж, Массачусетс: Гарвард университетінің баспасы.

Дуглас, Мэри. 1970. Табиғи рәміздер: космология саласындағы зерттеулер. Нью-Йорк: Пантеон.

Эберли, Эдвард Дж. 2004. «Роджер Уильямстің тағы бір сыйлығы: әйелдердің ар-ождан бостандығына құқығы: Джошуа Верин Керегендік плантацияларына қарсы». Роджер Уильямс университетінің заңына шолу. Көктем: 399-407.

Эк, Диана. 2020. «Әртүрліліктен плюрализмге», «Плюрализм» жобасы. <https://pluralism.org/from-diversity-to-pluralism>.

Эк, Диана. «Плюрализм дегеніміз не?» Плюрализм жобасының веб-сайты, Гарвард университеті. 20 сәуір, 2020 <https://pluralism.org/about>.

Гаустад, Эдвин С. 1999. Ар-ождан бостандығы: Роджер Уильямс Америкада. Пруссия Королі, Пенсильвания: Джадсон баспасы.

Гейсс, Мэри Эллен. 2020. «Бұл колледждер келіспеушіліктерді жою үшін өз кампустарын зертханаларға айналдырғысы келеді». Аспен институты, 7 ақпан. <https://www.aspeninstitute.org/blog-posts/these-colleges-want-to-make-their-campuses-laboratories-for-bridgingdivides/>.

Глендон, Мэри Анн. 2001. Жаңа әлем: Элеонора Рузвельт және Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Нью-Йорк: кездейсоқ үй.

Гудман, Лен. 2014. Діни плюрализм және қоғамдық ортадағы құндылықтар. Кембридж: Кембридж университетінің баспасы.

Гиннес, Ос. 2013. Ғаламдық қоғамдық алаң: дін бостандығы және әртүрлілік үшін қауіпсіз әлем құру. Даунерс-Гроув, Иллинойс: Intervarsity Edition.

Хефнер, Роберт В. 2016. Жаһандыққа деңгейге шығу: екі плюрализмнің антропологиясы. Қоғам 53 (1): 13-19.

Герман, Роберт. 2004. Сэр Джон Темплтон: Рухани жаңалықтар бойынша ғылыми зерттеулерге қолдау көрсету. Қайта қаралған басылым. Раднор, Пенсильвания: Templeton Foundation баспасы.

Гувер, Деннис Р., 2014. баспасы. Дін және американдық өзгешелік. Оксфорд: Рутледж.

Гувер, Деннис Р. 2016. «АҚШ-тағы плюралистік болмыстарға плюралистік реакциялар». Қоғам 53 (1): 20-27.

Херд, Элизабет Шакман. 2015. Діни бостандық шеңберінен тыс: діннің жаңа жаһандық саясаты. Принстон, NJ: Принстон университетінің баспасы.

Иназу, Джон. 2016. Өзіне сенімді плюрализм. Чикаго, Иллинойс: Чикаго университеті баспасы.

Джустра, Роберт. 2020. «Келісім плюралистінің координаттары: 21 ғасырдағы плюрализм теориясын көрінісі. Сенімге шолу және халықаралық қатынастар 18 (4): 18-34.

Келлер, Тимоти және Джон Иназу. 2020. Ерекше негіз: айырмашылық әлемінде адал өмір сүру. Нэшвилл: Томас Нельсон.

Маккиндер, Хэлфорд Джон. 1996 [1919]. Демократиялық идеалдар мен нақтылық: қайта құру саясатын зерттеу. Вашингтон, Колумбия округі: Ұлттық қорғаныс Университетінің баспасы. Қорғаудың классикалық басылымы.

Маклюр, Джоселин және Чарльз Тейлор. 2011. Зайырлылық және ар-ождан бостандығы. Кембридж, Массачусетс: Гарвард университетінің баспасы.

Махмуд, Саба. 2016. Зайырлы дәуірдегі діни айырмашылықтар: азшылықта жүргендердің есебі. Принстон, NJ: Принстон университетінің баспасы.

Марсден, Джордж. 2015. «Едәуір инклюзивті плюрализм: плюралистік қоғамдағы конструктивті дін ұсынысы». First Things. Ақпан. <https://www.firstthings.com/article/2015/02/a-more-inclusive-pluralism>.

Монсма, Стивен. 1992. Позитивті бейтараптық. Нью-Йорк: Прегер.

Нео, Жаклин. 2020. «Плюрализмді реттеу: діни келісім заңдары және Сингапурдағы тұрақты плюрализмнің мүмкіндіктері». Сенімге шолу және халықаралық қатынастар 18 (3): 1-15.

Патель, Эбу. 2016. Конфессияаралық көшбасшылық: оқу құралы. Бостон, Массачусетс: Веасон баспасы.

Патель, Эбу. 2018. Көптеген сенімдер: діни әртүрлілік және американдық уәде. Принстон, NJ: Принстон университетінің баспасы.

Патель, Эбу. 2020. «Кампус және мәдени соғыстар.» Ред. Inside Higher. 13-ақпан. <https://www.insidehighered.com/blogs/conversations-diversity/campus-and-culture-wars>

Паттон, Джеймс. 2018. «Конфессияаралық қатынастардың ішіндегі эксклюзивистер». Сенім және халықаралық қатынастарға шолу 16 (3): 23-33.

Паттон, Лори Л., 2006. «Прагматикалық плюрализмге.» Эмори журналы. Күз. https://www.emory.edu/EMORY_MAGAZINE/autumn2006/essay_pluralism.htm.

Паттон, Лори Л., 2018. Саналуан Америкаға мифтер қажет: Эбу Пательге жауап ретінде негізгі әңгімелер туралы очерк: «Көптеген діни наным-сенімдерден»: діни әртүрлілік және американдық уәде, Эбу Пателдің редакциясымен, 151-179. Принстон, NJ: Принстон университетінің баспасы.

Пью зерттеу орталығы. 2018. «Дінге қатысты шектеулердің ғаламдық толқыны».

Пью зерттеу орталығы. <https://www.pewforum.org/2018/06/21/global-uptick-in-ukimet-2016-jyly-dinge-qatysty-shekteuler/>.

Протеро, Стивен. 2010a. Құдай жалғыз емес: әлемді басқаратын бәсекелес сегіз дін және олардың айырмашылықтары неге маңызды. Сан-Франциско, Калифорния: HarperOne.

Протеро, Стивен. 2010b. «Діни айырмашылықтар шынында бар (және толеранттылық құр әрекет болуы мүмкін)». Діни жедел хабар, 24 маусым. <https://religiondispatches.org/religious-differences-are-real-and-tolerance-can-be-an-empty-virtue/>.

Репуччи, Сара. 2020. 2020-ғы әлемдегі бостандық: демократия үшін көшбасшысыз күрес. Вашингтон, Колумбия округі: Freedom House. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2020/leaderless-struggle-democracy>.

Роули, Мэтью. 2017. «Бәрінің қасиетті соғыс ретінде көрінгісі келуі»: Роджер Уильямстың санасындағы радикалды нанымдар және қуғын-сүргін жасаудан бас тарту. Сенімге және халықаралық қатынастарға шолу 15 (2): 66-76.

Сакс, Джонатан. 2002. Айырмашылықтың артықшылығы. Лондон: үздіксіз.

Сакс, Джонатан. 2007. Біз бірге салатын үй: қоғамды қайта құру. Лондон: үздіксіз. Сипл, Крис. 2012. Эксклюзивтіліктің мәні: Роджер Уильямс және Америкада діни бостандығының пайда болуы. Сенімге және халықаралық қатынастарға шолу 10(2):13-19.

Сипл, Крис. 2018а. «Сенім діни ұлтшылдықты жеңе алады: міне осылай». Дүниежүзілік экономикалық форум, 18 сәуір. <https://www.weforum.org/kun-tartibi/2018/04/senimi-dini-ultshылдықты-eres-hau-jeңe-алады>.

Сипл, Крис. 2018b. «Плюрализмнің шақыру дауысы». Темплтонның дін және әлем істері туралы дәрісі. Сыртқы саясатты зерттеу институты, 13 қараша. <https://www.fpri.org/article/2018/11/the-call-of-covenantal-pluralism-defeating-religious-nationalism-with-faithful-patriotism/>

Сипл, Роберт А. және Деннис Р. Гувер. 2004. Дін және қауіпсіздік: халықаралық қатынастардағы жаңа байланыс. Ланхэм, MD: Руман және Литтлфилд.

Сипл, Крис және Деннис Р. Гувер. 2013. «Дін бостандығы және жаһандық қауіпсіздік». «Дін бостандығының болашағында» кітабында Аллен Д. Герцке редакциясымен, 315-330. Оксфорд: Оксфорд университетінің баспасы.

Селигман, Адам, Рэйчел Вассерфаль и Дэвид В. Монтгомери. 2016. Айырмашылықтармен өмір сүру: Бөлінген әлемде қоғамдастықты қалай құру керек. Окленд: Калифорния университетінің баспасы.

Сингха, Сара. 2017. Индуизм және діни бостандық: Киелі, теологиялық және заңдық мәтіндер жинағы. Вашингтон, Колумбия округі: Берклидің дін, бейбітшілік және халықаралық қатынастар орталығы, Джорджтаун университеті.

Скиллен, Джеймс В. 1994. Американдық тәжірибені қайта зарядтау: Нағыз азаматтық қоғам үшін плюрализм принципі. Гранд Рапидс, Мичиган: Бейкер Букс.

Сопер, Крис, Кевин ден Далк және Стивен Монсма. 2017. Плюрализмнің сын-қатері: шіркеу және алты демократиясы бар мемлекет. Ланхэм, MD: Руман және Литтлфилд.

Стюарт, В.Кристофер. 2018. «АҚШ Мемлекеттік департаментінің филантропия жөніндегі министрлік комиссиясының мәлімдемесі», 24 шілде, https://assets.aspeninstitute.org/content/uploads/2018/10/Ministerial-Panel-Remarks-23JULY2018-Chris-Stewart-1.pdf?_ga=2.146392060.956419236.1585346935-1222409484.1584028242.

Тейлор, Чарльз. 2010. «Плюрализм дәуіріндегі ынтымақтастық». IWMpost, сәуір-тамыз. Institut für die Wissenschaften vom Menschen ақпараттық бюллетень. № 104.

Темплтон, Джон. 1998. Қарапайым тәсіл. Батыс Консохокен, Пенсильвания штаты: Темплтон баспасы.

Темплтон, Джон. 2000. Жүз есе артық рухани ақпарат алудың мүмкіндіктері: Теология мен ғылымдағы қарапайым тәсіл. Батыс Консохокен, Пенсильвания штаты: Темплтон баспасы.

Вольф, Мирослав. 2011. «Эксклюзивисті христиандар мен мұсылмандарға арналған саяси жоба ретіндегі плюрализм». Сенімге және халықаралық қатынастарға шолу 9 (3): 51-62.

Вольф, Мирослав. 2015. Өркендеу: Жаңаданған әлемде дін бізге не үшін қажет? Нью-Хейвен, КТ: Йель университетінің баспасы.

Ян, Фенган. 2014. «Агенттіктермен басқарылатын секуляризация және көптеген заманауи алуантүрліліктің жағдайындағы Қытай тәжірибелері». «Қазіргі заманның көптеген құрбандықтары: Плюрализм дәуіріндегі дін парадигмасына қарай беттеу» кітабында, Питер Л.Бергердің редакциясымен 123-140. Бостон, Массачусетс: Де Грюйтер
